

PAPER DETAILS

TITLE: Özbekistan'da Süreli Yayın Hayatının Gelisim Süreci (1870-1940)

AUTHORS: Nurettin HATUNOGLU

PAGES: 251-278

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2336386>

ÖZBEKİSTAN'DA SÜRELİ YAYIN HAYATININ GELİŞİM SÜRECİ (1870-1940)

*The Development Process of Periodical Broadcasting
in Uzbekistan (1870-1940)*

Nurettin HATUNOĞLU*

ÖZ: Matbaanın yaygınlaşarak kullanım amaçlarının çeşitlenmesi kitap basımı dışında gazete ve dergi gibi süreli yayınların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Dünyanın her bölgesinde kendi şartları dahilinde gelişim gösteren yayın hayatı, Türkistan coğrafyasında da kendine özgü şartlar içinde gelişmiştir. Yayın hayatının toplum üzerindeki etkisinin anlaşılması, yönetenler ile yönetilenler arasında bir denklemin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu denkleminde her iki taraf da siyasi amaçlı yayınlar yaparak kamuoyunu kendi amaçları doğrultusunda etkileme faaliyetlerine girişmişlerdir. Çalışmamız bu denklem içerisinde Türkistan coğrafyasındaki (Özbekistan) süreli yayın hayatının gelişim sürecini ele almaktadır. Türkistan coğrafyasının Ruslar tarafından işgal edilmesi, bu coğrafyadaki süreli yayın hayatını Rus merkezli gelişmesine sebep olmuştur. Türkistan bölgesi biri Çarlık diğeri ise Sovyet döneminde olmak üzere iki defa işgal edilmiştir. Türkistan coğrafyasındaki süreli yayın hayatının, Ruslar sayesinde başlasa da, bir süre sonra kendi milli yayın hayatını kurmayı başarmıştır. Fakat Sovyet döneminde yaşanan ikinci işgal döneminde milli matbuat diyebileceğimiz süreli yayın hayatı sonlandırılmış ve Sovyet propagandası yapılan bir mecraya dönüştürülmüştür.

Çalışmamızda, 1905 Rus devrimi sonrası ortaya çıkarak 1920 yılında Sovyet işgali ile biten Türkistan milli matbuatı ve Sovyet döneminde ortaya çıkan gazete ve dergiler ile ilgili bibliyografik bilgilerden ziyade bu yayınların ortaya çıkmasına sebep olan siyasi ortam ve dergilerin yayın politikalarına etkisi irdelenmeye çalışılmıştır. Çalışmanın içerik, zamansal ve mekansal sınırları sürecin kendine özgü şartları doğrultusunda çizilmiştir. Bu bağlamda yayınlar ile ilgili ayrıntılı bibliyografik bilgilere yer verilmemiştir. Konunun daha iyi anlaşılması adına ilk gazetenin çıktığı 1870 öncesi siyasi gelişmeler özet olarak geçilmiş, 1870-1940 yılları arasındaki siyasi gelişmelere ise yayın hayatına etkisi üzerinden dikkat çekilmiştir. Özbekistan SSC'nin 1924 yılında kurulması sonrası idari olarak onun topraklarına dahil edilen Buhara ve Hive gibi coğrafyalardaki yayın hayatı da konumuzun mekansal çerçevesine dahil edilmiştir. Böylece oldukça geniş bir coğrafyayı ifade eden Türkistan

* Doç. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, ZONGULDAK, hatunoğlu.nurettin@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4196-3076

Geliş Tarihi / Received: 28.03.2022

Kabul Tarihi / Accepted: 20.05.2022

Yayın Tarihi / Published: 29.07.2022

kavramı Özbekistan'a indirgenmek suretiyle, bir kitap konusu kadar geniş olan konunun makale sınırlılıkları içerisinde Özbekistan özelinde detaylı olarak ele alınması sağlanmıştır.

Çalışmamız ortaya konulurken bu konu ile ilgili Özbekistan'da neşredilen telif eserlerden ve o dönemde çıkan gazetelerin bir kısmından istifade edilmiştir. Bu hususta Ziya Said'in 1927 yılında neşrettiği *Ozbek Vaktli Matbuati Tarihige Meteryaller (1870-1927)* adlı eser en kıymetli eser olarak karşımıza çıkmaktadır. Yakın dönemde Nazire Abduazizova'nın, *Milli Curnalistika Tarihi*, Baybuta Dostkarayev'in *Ozbekistan Curnalistika Tarihi* adlı eserlerinden istifade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkistan, Terakki, Buhara Ahbarı, İştirakiyun, Özbekistan

ABSTRACT: The vast diversification of the printing press' purposes has led to the emergence of periodicals such as newspapers and magazines, aside from book printing. Publishing life, which has thrived in every corner of the globe under its own set of conditions, has also developed under its own specific circumstances in the geography of Turkestan. As a result of the impact of publishing on society, an equation between rulers and ruled emerged. Both parties in this equation used publications for political purposes to attempt to influence the public for their own advantage. Within this equation, our study addresses the emergence of periodical life in the Turkistan region (Uzbekistan). The Russian occupancy of Turkistan's geography resulted in a Russian-centered development of the region's periodical life. Although the Russians established the periodical life in Turkistan's geography, which was occupied twice, once during the Tsarist period and again during the Soviet period, it eventually managed to establish its own publishing life. During the Soviet era's second occupation, however, the periodical publishing life, which we might call the national press, was abolished and turned into a vehicle for Soviet propaganda.

Rather than inspecting the bibliographic information about the Turkestan national press, which emerged after the Russian revolution in 1905 and ended with the Soviet occupation in 1920, - in this study, we aimed to examine the political environment that led to the emergence of these publications and the effect of the magazines on publication policies. The study's content, temporal and spatial boundaries, were drawn in accordance with the process' particular requirements. For the purpose of increasing comprehension, the political changes prior to 1870, when the first newspaper was published, were summarized, and focus was directed to the political developments between 1870 and 1940 through their impact on the publishing life. The spatial framework of our study covered the broadcasting life in geographies such as Bukhara and Khiva, which were officially integrated in its area with the establishment of Uzbekistan SSC in 1924. By restricting the notion of Turkestan, which encompasses a large geographic area, to Uzbekistan, it has been ensured that a topic as extensive as a book is covered in depth in the Uzbekistan special within the constraints of a article.

At the time of the study, some of the copyright works produced in Uzbekistan during the time, as well as some of the newspapers published at the time, were taken advantage of. In this regard, the most significant work is *Ozbek Vaktli Matbuati Tarihige Meteryaller (1870-1927)*, published by Ziya Said in 1927. In the near future, works such as Nazire Abduazizova's *Milli Curnalistika Tarihi* and Baybuta Dostkarayev's *Ozbekistan Curnalistika Tarihi* were also utilized.

Keywords: Turkestan, Terakki, Bukhara Ahbarı, İştirakiyun, Uzbekistan

Giriş

Tarihte ilk olarak Çin'de ortaya çıkan matbaa zamanla dünyanın diğer bölgelerine yayılmıştır. Johannes Gutenberg'in 1447 yılında hareketli harflerle yazı baskısı yapabilen bir matbaa makinesi icat etmesiyle basım tekniği büyük gelişme kaydetmiştir. Matbaanın icadı ile teknik olanaklar açısından kolaylıklar sağlayan basının gerçek anlamda ortaya çıkışı, 17. yüzyıl Avrupasında olmuştur. Basın denilince akla ilk gelen yayın gazeteler olup, gazetenin çıkışını mümkün kılan da matbaa olmuştur. 1450'ye doğru Avrupa'da sosyal yapının değişimi, ekonomik gereksinimlerin artması ve bunların belli bir teknoloji ile birleşmesi sonucu basımevleri ortaya çıkmış ve çok kısa sürede kıtanın bütün kentlerine yayılmıştır. Avrupa'da matbaanın yaygınlaşması ile artan okuma yazma oranı habere olan ilgiyi arttırınca daha nitelikli yayınlara olan ihtiyacı tetiklemiş ve zamanla süreli yayınlar ortaya çıkmıştır (Aslan, 2018: 137). Zamanla gelişen ve yayılan matbaa kullanım sahası ve amacı açısından toplumların düşünsel ve kültürel hayatında derin etkiler yapabilen bir aparata dönüşmüştür. Kitap ve gazetelerin yaygınlaşması yönetenler ile yönetilenler arasındaki ilişkiyi çok derinden etkileyen bir sürecin başlamasına sebep olmuştur.

Türkistan (Özbekistan) bu sürecin geliştiği dönemde biri Rusya İmparatorluğu (Çarlık), diğeri ise Sovyet döneminde olmak üzere iki defa Rus işgaline uğramış, bu bölgedeki yayın faaliyetleri yönetenler ve yönetilenler denkleminde kendine özgü şartlar içerisinde bir gelişme seyri izlemiştir. İşgalden sonra Türkistan halkını yeni kurulan idareye ısındırmak amacıyla yayın hayatına başlayan gazeteler ile başlayan Türkistan'daki yayın hayatı, bir süre sonra milli matbuat diyebileceğimiz gazetelerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Fakat bu durum uzun sürmemiştir. Sovyet döneminde gerçekleşecek olan ikinci işgal arifesinde faaliyet gösteren gazete ve dergiler, Sovyetlerin işgal sürecini tamamlamasıyla ya kapanmışlar ya da isim değiştirerek bu sefer de Bolşeviklerin kurduğu yeni düzenin propaganda aracına dönüştürülmüşlerdir. Her yayının bir de ideolojisi vardır, prensibine uygun olarak millî meselelerin tartışıldığı milli matbuat, yeni düzende gördükleri haberleri ve yayınlarının içeriklerini değiştirmek zorunda kalmışlardır.

Bolşevik Devrimi sonrasında kurulan Türkistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (TÖSSC), Buhara Halk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (BHSSC) ve Harezmi Halk Sovyet Sosyalist Cumhuriyetlerinin (HHSSC) toprakları üzerinde kurdurulan Özbekistan'daki süreli yayın hayatının kendine özgü gelişim sürecinin ortaya konması, konumuzun ana amacını

teşkil etmektedir. Bir kitap konusu kadar geniş olan böyle bir çalışmanın makale sınırlılıkları içerisinde ele alınabilmesi adına çalışmanın zamansal ve mekânsal çerçevesi ile içeriği sınırlandırılmıştır. Süreli yayınlar çalışmamızın öznesi olmakla birlikte, yayınlar ile ilgili tanıtıcı bibliyografik bilgilerden ziyade, bu yayınlar ile siyasi gelişmeler arasındaki bağ irdelenmeye çalışılacaktır. Yayın hayatının bir parçası olan kitap basımı üzerinde fazla durulmayacaktır. Çalışmamızın mekânsal çerçevesi, Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri'nin idari yönetiminde kalan bölgeleri kapsamaktadır. Zamansal çerçevesi ise Taşkent'de ilk gazetenin çıktığı 1870 ile aydınların katledilip Kiril alfabesine geçildiği 1940 yıllarını kapsamaktadır. Çalışmamızda Özbekistan süreli yayın hayatı yaşanan siyasi gelişmeler çerçevesinde ele alındığından dolayı, konunun daha iyi anlaşılması adına 1870 öncesi Türkistan siyasi tarihi de genel hatları ile özetlenmeye çalışılmıştır. Çalışmamızın zamansal ve mekânsal sınırlılıkları çerçevesinde, Türk Dünyası'nda basın denilince bahsedilmeden geçilmesi mümkün olmayan Gaspıralı İsmail Bey'in faaliyetleri ile İdil Ural bölgesindeki ve Kazak-Kırgız bölgesindeki Türklerin yayın faaliyetleri bu çalışmanın sınırlılıkları çerçevesinde ele alınmayıp, bu çalışmadaki *Türkistan* kavramından kasıt, 1924 sonlarında kurulan Özbekistan coğrafyası olacaktır. Bu tarihten önce farklı idari yapıların içinde (Buhara- Hive Hanlıkları- Türkistan Genel Valiliği) yer alan ve kendine özgü şartlar taşıyan Taşkent, Buhara, Semerkand, Hive ve Fergana Vadisi bu tarihten sonra Özbekistan sınırları içine dâhil edildiğinden dolayı, çalışmanın mekânsal çerçevesi bu merkezleri içine alacak şekilde çizilmiştir.

Türkistan'da yayın hayatının ortaya çıktığı 19 yüzyılın son çeyreği ile yaygınlaşıp etki alanı meydana getirdiği 20. yüzyılın ilk çeyreği gerek dünya gerekse bölge için büyük tarihi gelişmelerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Bu zaman diliminde ortaya çıkan ve Türkistan bölgesinde köklü değişimlere sebep olan en önemli olay 1917 Bolşevik ihtilali olmuştur. Bu gelişme öncesi ve sonrasında Türkistan'da ortaya çıkan yayınlar bölgenin siyasi, içtimai ve kültürel yaşamının anlaşılması için önem arz etmektedir. Sovyet yönetiminin 1917 sonrası Türkistan bölgesini Sovyetleştirme (Ruslaştırma) yönteminde basının bir propaganda aracı olarak kullanması bu yayınlar sayesinde elde edilecek bilgileri tartışmalı hale getirse bile, dönemin net bir fotoğrafını çekmek adına bu yayınlar çok kıymetli kaynak özelliklerini muhafaza etmektedirler. Çalışmamızın ana konusunu bu dönemdeki yayın faaliyetleri oluşturduğu için, *Türkistan'da yayın faaliyetleri ne zaman başladı? İlk yayınların isimleri nedir? İlk dönem yayınların genel özellikleri nelerdir? 1917 yılı sonrası hangi yayınlar ortaya çıkmıştır? Siyasi*

gelişmeler yayın hayatını nasıl etkilemiştir? Sovyet dönemi yayınların temel özellikleri nelerdir? gibi sorular üzerinden Türkistan'daki yayın faaliyetleri Bolşevik öncesi ve sonrası siyasi gelişmelere paralel olarak ortaya konmaya çalışılacaktır.

Türkistan matbuatı konusu ile ilgili kaynak ve çalışmalara bakıldığında, o dönemde yayınlanan dergi ve gazeteler temel kaynak olarak karşımıza çıkmaktadır. İlgili dergi ve gazetelerin birçok nüshası *Alişer Nevayi adındaki Özbekistan Millî Kütüphanesi Asar-ı Atike* bölümünde bulunmaktadır. Dijital ortama da aktarılan bu gazeteler içinde eksik sayıları olanlar da bulunmaktadır. Bu çalışmada ilgili yayınlardan *Buhara Ahbarı* ve *Azat Buhara, Türkistan Vilayeti Gazeti* gibi ulaşılabilen gazetelerden istifade edilmiştir. Ayrıca konu ile ilgili yayınlanmış telif eserlere de müracaat edilmiştir. Bu konu ile ilgili çalışmalara bakıldığında Ziya Said'in 1927 yılında Taşkent'de yayınlanan *Ozbek Vaktli Matbuatı Tarihige Materyaller (1870-1927)* adlı eseri en önemli çalışmalardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmada C. Nesriddinova redaktörlüğünde 1974 yılında Taşkent'de neşredilen nüshadan istifade edilmiştir. Nazire Abduazizova'nın 2008 yılında Taşkent'de yayınlanan iki ciltlik *Milli Jurnalistika Tarihi (Milli Gazetecilik Tarihi)* adlı eserinin birinci cildi konumuz ile ilgili olup önemli çalışmalardan biridir. Bu konuda önemli çalışmalardan biri de Baybura Dostkarayev'in 2009 yılında Taşkent'de yayınlanan *Ozbekistan Jurnalistika Tarihi (1870-1917) (Özbekistan Gazetecilik Tarihi)* adlı eseridir. Özbekistan yayın hayatı Özbek araştırmacılar için de ilgi duyulan bir konu olduğu için, bu hususta birçok makale yayınlanmış ve tez çalışmaları yaptırılmıştır. Yazımızda bu tür çalışmalara da yer verilmeye çalışılmıştır.

1917 Öncesi Türkistan'da Siyasi Manzara ve Yayın Faaliyetleri

Türkistan'daki basın hayatını siyasi ve askeri gelişmelerden bağımsız düşünmek mümkün değildir. Bu bölgenin siyasi hayatında başat rol oynayan yabancı unsur da Ruslar olmuştur. Türkistan'ın, Ruslar tarafından ikinci kez işgal edilip Sovyetleştirildiği 1920'li yıllardaki gelişmeleri anlayabilmek için bu bölgenin geçirmiş olduğu siyasi hayatı özetlemek kanaatimizce yararlı olacaktır. Çağatay Hanlığı mirası üzerinde Türkistan'da son cihanşümul devleti kurmayı başaran Timur'un kurduğu devletin dağılma emareleri gösterip çözülmeye başlaması, bu devletin hüküm sürdüğü topraklarda Altın Orda bölgesinden gelen ve Özbek olarak adlandırılan grupların siyasi alanda etkin rol oynamaya başlaması ile neticelenmiştir. Şeybani Han'ın 1500'lerde bu bölgeleri ele geçirerek varlığı sembolik olan son Timurlu bakiyesi Herat'ı 1507 yılında işgal etmesi ile Türkistan'da *Hanlıklar Dönemi* denilen yeni bir

dönem başlamıştır. Yaklaşık dört asır devam eden ve siyaseten Özbeklerin etkin olduğu bu dönem, Buhara'nın 1920 yılında Bolşevikler tarafından işgal edilmesi ile sona ermiştir. Bu dönemde Batı Türkistan coğrafyasında Buhara- Hive ve Hokand hanlıkları hüküm sürmüşlerdir. Siyasi birlikten yoksun ve dünyada meydana gelen gelişmelere kapalı bu hanlıklar kendi iç çekişmeleri ile boğuşurken, Rusya önce İdil bölgesini daha sonra da Kazak bölgesini işgal ederek bu hanlıklara komşu olmuştur. 1865 yılında Hokand Hanlığı'na bağlı Taşkent'i işgal eden Çarlık Rusya'sı bu toprakları doğrudan kendine bağlayarak 1867 yılında Türkistan Genel Valiliğini kurmuştur. 1876 yılında Hokand Hanlığı'na resmen son vererek bu hanlığın geride kalan topraklarını da genel valiliğe bağlamıştır. Hokand ile ilgili bu gelişmeler yaşanırken Rusya, 1868 yılındaki savaşta yendiği Buhara Emirliği ve 1873 yılında yendiği Hive Hanlığı'nı kendi içinde serbest dış işlerinde ise Rusya'ya bağlı manda devletler haline getirmiştir. Böylece hem Rus hem de Türkistan tarihi için önemli kırılmaların yaşandığı 1917 devrimleri öncesinde özetlenmeye çalışıldığı gibi bir idari yapı ortaya çıkmıştır.

Yukarıda özetlemeye çalıştığımız siyasi ortamda gelişen Türkistan'daki yayın hayatını, sürecin en önemli aktörü olan Ruslardan bağımsız düşünmek mümkün değildir. Zira oluşturulan siyasi düzende Rusya'da meydana gelen her gelişme Türkistan'ı da dolaylı ya da doğrudan etkilemiştir. Kültürel sahada meydana gelen gelişme kaynaklı Rus etkisi, Türkistan Genel Valiliği'ndeki bölgede doğrudan, manda statüsündeki Buhara ve Hive'de ise dolaylı olmuştur. Abduazizova'nın da belirttiği gibi Türkistan'daki ilk süreli yayın olan Turkestanskiye Vedomosti (Türkistan Haberleri) adlı gazete, Türkistan Genel Valiliği'nin yayın organı olarak bu idari birimin merkezi olan Taşkent'de yayın hayatına başlamıştır. Doğrudan Çarlık Rusya'sına bağlı Taşkent'in, Türkistan yayın hayatında ön plana çıkmasının temel sebebi de, oluşturulan bu idari yapı içindeki pozisyonuyla ilgilidir. 28 Nisan 1870 tarihinde başlayıp 15 Aralık 1917 tarihine kadar yayınlanan bu gazete Türkistan matbuatında ilk ve en uzun süreli yayın olarak bilinmektedir. Çarlık idaresinin yayın organı olan bu gazete Rusça olarak neşredilmiş ve Rus Çarlığı'nın çıkarlarını gözetir şekilde idare edilmiştir. 1870 yılında toplam 17 sayısı çıkan gazete, 1871 yılından sonra haftada bir, 1903 yılından sonra haftada 3, 1907 yılının Temmuz ayına kadar haftada 4, sonrasında ise günlük olarak yayınlanmıştır. Yönetilen halk arasında sömürgeci çarlık yönetiminin pekişmesini sağlamak, bu gazetenin birincil görevi olmuştur (Abduazizova, 2008: 90-91). Bu gazetenin yayın politikası Türkistan için olumsuz bir durum olsa da, basın hayatının ortaya çıkıp gelişmesi adına önemli bir başlangıç olarak kabul edilebilir.

Sürelî yayınların bu şekilde çıkışı öncesi Türkistan'da basım yayın işlerinin gelişmesi de Rus işgali devrine denk gelmektedir. Ruslardan önce Türkistan bölgesinde taş baskı ya da daha ileri teknik gerektiren hareketli harf yöntemi ile baskı yapan matbaalar yoktu. Rusya'da ise Arap, Fars ve Türk dillerindeki kitapların basım işlerine 18. yüzyılın 20'li yıllarında başlamıştır. Arap harfleri ile baskı yapan ilk basım evi 1723 yılında Astrahan'da kurulmuş oradan diğer şehirlere yayılmış idi. Türkistan bölgesinde kitap basma tekniği taş baskı yöntemi ile başlamıştır. Taşkent'de ilk baskı evi 1868 yılında açılarak 1871 yılında kitap basımına başlamıştır. Hareketli harf yöntemi (Poligrafi) ile baskı yöntemi kendine özgü teknik bir alt yapıya ihtiyaç duyduğundan dolayı bu yöntemin girişi biraz geç olmuştur. Çarlık işgali ile birlikte basım işlerine duyulan ihtiyaç yeni teknikler için ortam oluşturmıştır. Bu ihtiyaç 1872 yılında Türkistan Genel Valiliği binasında bir matbaanın açılması ile sonuçlanmıştır (Kasimov vd.; 2004: 10; Abduazizova, 2008: 85-87). Sürelî yayın dışında baskı yöntemi ile yayın faaliyetleri de Türkistan'da (Taşkent) ilk defa 1868 yılında Askeri idarenin kurmuş olduğu matbaada gerçekleşmiştir. Basılan ilk eser Rus N.A Severtsov'un (H. A. Siveritsov) Orta Asya'nın faunası, coğrafyası ve jeolojisi hakkında bilgilerin yer aldığı kitap olmuştur. Türk (Özbek) dilinde basılan ilk kitap ise genel valinin tercümanlığını da yapan Şahimerdan İbrahimov'un tüccarlar için bilgilerin yer aldığı 1871 yılındaki *Kalender* adlı kitabı olmuştur. Bu tarihlerden sonra peşi sıra özel yayın evleri açılmaya ve yayın yapmaya başlamışlardır (Taşkent Ansiklopedisi, 2009: 402).

Türkistan Genel Valisi, Von Kaufman'ın emri ile 1870 yılının temmuz ayından itibaren yukarıdaki Rusça gazeteye ek olarak Türk (Özbek) dilinde çıkmaya başlayan *Türkistan Vilayeti'nin Gazetesi* bir dönem genel valinin emir ve buyruklarını yayınlamakla yetinen bir gazete olsa da, Türk (Özbek) dilinde yayınlanan ilk sürelî yayın olması açısından önemlidir. Bu gazetede zamanla diğer Rus gazetelerinde yayınlanan yazı ve haberler yayınlamaya başlamış ve yazılar çeşitlenmiştir. 1872 yılından itibaren Şahimerdan İbrahimov yazı müdürü olarak atanmıştır. Yerli ahali için Rus okullarının gerekliliğine dair yazıların çıktığı dönemde yani, 1885 yılından itibaren gazetenin bir tarafı Rusça olarak yayınlanmaya başlamıştır. Manşetler Rusça atılarak Rus diline yaygınlık kazandırılmaya çalışılmıştır. Kırk yedi yıl boyunca yayınlanan bu gazeteye resmi memurların aboneliği mecburi tutulmuştur. Genel valilik idaresinde çalışan memurlar gazetenin yazarları olmuş, fakat zamanla Furket, Molla Mahdum, Şerifhoca Kadı, Molla Yusuf Hayriddinov gibi yerli kişilerin şiirleri de gazete sayfalarında yer bulmuştur. 1905 sonrası Behbudi gibi ceditçilerin de şiir ve yazıları gazetede

yayınlanmaya başlamıştır. (Said, 1974: 25-26). Bu gazete o dönem Türkistan tarihi için önemli bilgileri barındırmaktadır. Örneğin bu gazetenin bir sayısında Semerkand şehrindeki eski medrese, cami ve mezar gibi imaretlerin üzerinde yazılı yazıların önemine dikkat çekilmiş ve okuyuculardan bu imaretler üzerindeki yazılar ile ilgili bilgileri yayınlanmak üzere kendilerine ulaştırılması istenmiştir (Türkistan Vilayetinin Gazetesi 12 Ocak 1884: 2). Bu gibi olumlu yanına karşın 1883-1917 yılları arasında gazetenin idareciliğini yapan Nikolay Ostroumov döneminde Rus kültürünün yayılmasının teşvik edildiği gözden kaçırılmamalıdır. Yönetenler ve yönetilenler denkleminde Rus şehirlerine seyahat eden Türkistanlıların izlenimlerine gazete sayfalarında yer verilmeye çalışılmış, yerli halktan satılık kalemler bulunarak, bu kişilerin Rus tarihi ve kültürünü övücü yazıları yayınlamıştır. Bu kişiler Rusların, Türkistan'a ilim ve medeniyet getirdiğini iddia ederek Rusları, kendilerinin dünyaya açılmasını sağlayan millet olarak tanıtmaya çalışmışlardır. Bu propagandaları yaparken kendi kültürlerine ait değerleri küçümseyen tarzda yazılar yazıp, halkı kendi değerlerinden soğutmaya çalışmışlardır. Böylece ülkelerini işgale gelenlere sempati ile bakan Rus hayranı nesiller yetiştirmeye çabalamışlardır (Kasimov vd., 2004: 12).

Yerli Türklerin yayınlamaya başladığı *milli* yayınlar çıkıncaya kadar Çarlık idaresi tarafından neşredilen gazete ve dergiler Türkistan yayın hayatının ilk dönemini oluşturmaktadır. İlk dönemde çıkan bu dergiler Ruslar lehine siyasi amaçlar gütseler de yerli aydınların bu sahada ürün verebilmesi için alt yapı oluşturmuşlardır. Yukarıda bahsettiğimiz resmi gazeteler dışında bu ilk dönemde *Sredne-Aziatskiy Vestnik* (1896) dergisi Rus dilinde neşredilmiş olup bir yıllık yayın hayatında Türkistan'ın tarihi, arkeolojisi, coğrafyası, topografyası ve etnografyası ile ilgili yazılar yayınlamıştır. *Srednyaya Aziya* (1910-1911) dergisi ise aylık ilmi ve edebi bir dergi olup yine Rus dilinde tarih, coğrafya, etnografya, İslam, ekonomi, sosyal yaşam ile ilgili yazılar ve ilanlar neşretmiştir. Bu dergilerin dışında *Turkistanskiy Skorniyon* (1907) ve *Туркестанский каракурт* (1911) dergilerini de görmek mümkündür (Abduazizova, 2008: 117-125). Abduazizova (2008: 92) çalışmasının başka bir yerinde bu dergilerin dışında yine Ruslar tarafından *Turkistan*, *Turkistanskiy Kurier*, *Turkistankoe Seliskoe Hazyestova* ve *Ashabat* gibi gazetelerin neşredildiğini söylemektedir. Bu gazetelerin dışında 1905 devrimi sonrası Bolşeviklerin kontrolüne geçen fakat 1898 yılından beri Taşkent'de yayımlanmakta olan *Ruskiy Turkistan* ve 1904 yılından beri Semerkand'ta yayımlanmakta olan

Semerkant gazetelerini Rusların Türkistan'daki yayınları içerisinde saymak mümkündür (Simonov, 1941: 41).

Rusların yayınladığı bu gazeteler dışında Türkistanlı aydınlar da gazete ve dergiler çıkarmak yoluyla Türkistan yayın hayatına girmeye başlamışlardır. Bu dönem 1917 öncesi Türkistan'daki yayın faaliyetleri olarak adlandırdığımız dönemin ikinci kısmını oluşturmaktadır. Türkistanlıların yayın hayatına başlayabilmesi için ceditçilik denen fikrin gelişmesi ve Rusya'daki 1905 Rus devriminin uygun siyasi şartları sağlaması beklenmiştir. Türkistanlı aydınların yayıncılık girişimleri ceditçilik hareketi ile yakından ilgili olup Türkistan basın hayatını ceditçilik fikrinden ayrı düşünmek mümkün değildir. Cedit kelimesi yenilik anlamında olup, Ceditçilik şeklinde Türkistan'da yenilik taraftarlarını ifade eden bir kavrama dönüşmüştür. O, dönemde Türkistan'da yayınlanan Türkistan Vilayeti Gazetesi ile Osmanlı, Kafkas ve Volga bölgelerinde çıkan gazetelerin ceditçilerin üzerindeki etkisi fazla olmuştur. İlgili coğrafyalarda çıkan yayınları örnek alan ceditçiler zamanla kendi gazetelerini çıkarmaya başlamışlar ve fikirlerinin geniş kitlelere ulaşmasını amaçlamışlardır. Bu durum Türkistan'daki gazeteler mi siyasi olaylara, yoksa siyasi olaylar mı gazetelerin ortaya çıkmasına sebep oldu? gibi bir soruyu akla getirmektedir. Olayların gelişim sürecine bakıldığında bu sorunun tek cevabının olmadığı anlaşılmaktadır.

1917 yılına kadar Türkistanlı Cedit aydınların çıkardıkları süreli yayınlara baktığımızda *Terakki* gazetesi ilk milli gazete olarak karşımıza çıkmaktadır. Rusya'da meydana gelen 1905 devrimi sonrası çıkan bu gazete için seçilen ismin *gelişmek* ve *ilerlemek* gibi anlamlar içermesi, kuşkusuz Ceditçilik fikrinin yenilikçi zihin yapısı ve yeni siyasi ortam ile ilgilidir. *Terakki* gazetesinin çıkışı ile ilgili, Türk dünyasının cedit ve basın ile ilgili en önemli şahsiyet olan Gaspıralı İsmail Bey bir tebrikname göndermiştir. Avlanî ve Münevver Kari gibi önemli ceditçi şahsiyetlerin makaleleri gazetenin halk arasındaki itibarını yükseltmiştir. İlk sayısında kurucusu Tatar Türkü İsmail Abidî, *Taşkent 14 Haziran (27 Haziran)* adlı yazısında gazetenin amacı ve yayın politikası ile ilgili bilgiler vermiştir. Millet'in bu dünyadaki ölüm – kalımını, onun terakkiyat ve ilim marifetine bağlamıştır. Rusya'da devam etmekte olan mücadeleler ve devrimler neticesinde ortaya çıkan demokratik ıslahatlardan da ancak eğitilmiş milletlerin yararlanabileceğini beyan etmiştir. Gazete'nin 2 ve 3. sayılarında kaleme aldığı yazısında meşhur ceditçi Münevver Kari de, Türkistan halklarının geleneksel yaşamı ile ilgili tespitler yapıp, toplumu geri bırakan illetler için

tüm halkı mücadeleye davet etmiştir (Hasanov, 2016: 88). 1906 yılının 27 Haziran-20 Ağustos ayları arasında çıkan bu gazetenin dili Arapça ve Farsça kelimelerin de yer aldığı Türkçe (Özbekçe) olmuştur (O, dönemde Özbek ve Özbekçe kavramı henüz siyasi ve etnik bir kimliğin ifadesi olarak kullanılmamaktaydı. N.H). Toplamda 20 sayısı çıkan bu gazete hükümet karşıtı sol tandanslı bir gazete idi. Sömürgeci hükümet ve memurlarının faaliyetlerini konu alan yazılar yayınlamıştır. Eski tarzdaki okulları eleştirip yeni usul okulları desteklemiş, özgürlük ve gelişmeyi kendine bayrak edinmiştir. Mahalli ulemaların eleştirisine uğrayıp iftiralara maruz kalınca kısa zaman içinde çarlık hükümeti tarafından kapatılıp sahibi İsmail Abidi tutuklanmıştır (Resulov vd., 2019: 108-109).

Türkistan'daki ilk yayın faaliyetinin sol düşünceye yakın bir çizgide olması dönemin şartları gereği olmuştur. Yerli aydınların mevcut çarlık yönetime karşı devrimciler ile iş birliği içine girmesi iki taraf arasında ortak bir siyasi zemin meydana getirmiştir. Çarlık idaresine karşı faaliyet yürüten sol görüşlü kişilerin sürgün edildiği yer olan Taşkent'de, devrimci oluşumlar ve gizli yayınların dağıtımı ilk kez bu kişiler tarafından yapılmıştır. Eldeki belgeler Taşkent'deki devrimci yayınların daha 1902 yılında dağıtılmaya başladığını göstermektedir. Taşkent Belediye Başkanı Kiselev'in Genel Vali'ye gönderdiği raporda; *Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi (RSDRP) üyelerinin Taşkent'deki faaliyetleri 1903 yılından itibaren görünür olmaya başladı. Bu yılda işçiler arasında dağıtılan İskra ve Rabochaya (Рабочая Газета) gazeteleri gibi yasaklı yayınlar polis tarafından ele geçirildi. Bu yayınlar sürgün edilen Miksin ve Vedencapın, Kopstov, Feafonov, Terentcev gibi isimler tarafından dağıtılıp, bu kişiler sorguya çekildiler* gibi ifadeler yer almaktadır (Simonov, 1941: 5).

Kurucusu İsmail Abibi'nin adı ile özdeşleşen *Terakki* gazetesinden sonra, Abidi'nin en yakın destekçilerinden biri olan Münevver Kari, Taşkent ceditçilerinin ikinci gazetesi olan *Hürşid* gazetesini 6 Eylül 1906 tarihinde çıkarmayı başarmıştır. Taşkent'de Cemiyet-i Hayriye-i İslamiye adıyla bir merkez kurmuş olan Münevver Kari yurt dışına öğrenci gönderme ve yeni usul okullar açma faaliyetleri dışında yayın hayatını başlatma açısından da ilk dönem ceditçi aydınlar arasında ön plana çıkmaktadır. Sadece 11 sayı çıkan bu gazete çarlık yönetimi tarafından kapatılınca Abdullah Avlani ile birlikte 1 Aralık 1907 tarihinden itibaren *Söhret* adlı gazeteyi çıkarmaya başlamıştır. Bu üç gazete Türkistan süreli yayın hayatındaki ilk ve en önemli gazeteler olup, birçok aydın bu gazetelerde faaliyet gösterme imkânı bulmuştur. Yine Taşkent'de 1907 yılında Saidkerim Saidazimbay tarafından

Tüccar, 1908 yılında Ahmedcan Bektemurov tarafından *Asya* gibi gazeteler çıkmaya başlamıştır. Bu gazetelerin hiçbirinin yayın hayatı uzun sürmemiştir. Bazıları siyasi, bazıları ise ekonomik sebeplerden dolayı kapanmıştır. İlk dönem yayın faaliyetleri olarak adlandırabileceğimiz bu gazetelerden sonra, Buhara'da 1912 yılında Tacik dilinde *Buhara-i Şerif* ve 1913 yılında *Turan* gazeteleri, Semerkand'da Behbudi tarafından 1913 yılında *Semerkand*, Taşkent'de 1914 yılında Ubeydullah Hocayev tarafından *Sedayı Türkistan*, Abidcan Mahmudov tarafından 1914 ve 1915 yıllarında *Seda-i Fergana* ve *Türk Sözü*, Taşkent'de 1915 yılında *El-İslah*, Semerkand'da 1913 yılında *Ayna* gibi dergiler yayın hayatına katılmışlardır (Orziyev, 2020: 16; Öztürk, 2016 106-107; Kasimov vd., 2004: 139). Rusya'da meydana gelen 1905 Rus Devrimi'nin yol açtığı sınırlı özgürlükçü ortam ve yenilik taraftarlarını ifade eden ceditçilik akımının gelişmesi bu dönem yayın hayatına damgasını vurmuştur.

1917 Bolşevik Devrimi Sonrası Türkistan'daki Siyasi Manzara ve Yayın Faaliyetleri

Bu dönem kesin çizgiler ile olmasa da kendi içinde yayın hayatı açısından Şubat-Ekim 1917 arası, Ekim 1917 – Eylül 1920 arası şeklinde iki döneme ayrılabilir. Çünkü şubat ihtilali sonrası çarlık yönetimin yıkılarak geçici hükümetin başa gelmesi Türkistanlı aydınları siyasi açıdan harekete geçirerek birçok faaliyette bulunmalarına imkân vermiştir. Ama Ekim devriminden sonra kontrolün Bolşeviklerin eline geçmesi farklı bir siyasal manzarayı ortaya çıkarmıştır. Bu süre zarfında iç savaştan büyük ölçüde başarı ile çıkan Bolşeviklerin 1920 yılında Buhara ve Hive'yi ceditçi aydınların desteği ile ele geçirmesi, buralarda Bolşevik kontrolünde ama milli cumhuriyetlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. 1920 yılına kadar kısmi belirsizliğin yaşandığı Türkistan'ın, Hive ve Buhara dışındaki bölgelerinde Bolşeviklerin hâkimiyetini gösteren resim 1920'li yılların hemen öncesinde netleşirken (1918), Buhara ve Hive hanlıklarında ise bu resim 1920 yılında netleşmeye başlamıştır. Türkistan milli mücadelesini ifade eden basmacılık hareketi dikkate alınmaz ise 1920 yılı Bolşeviklerin iç savaştan galip çıkıp Taşkent dışındaki Buhara ve Hive gibi önemli merkezlerde hakimiyeti ele geçirdikleri yıl olmuştur. Bu hususlar dikkate alındığında 1917 sonrası Türkistan'daki yayın hayatı kendi içinde göreceli olarak iki döneme ayrılarak ele alınabilir.

Türkistan coğrafyasında önemli olayların yaşandığı 1920 öncesi iki dönem 1917 Şubat ve sonrasında yaşanan Ekim Devrimi ile başlamıştır. Rusya'da meydana gelen bu iki devrim Türkistan'ın siyasi ve kültürel

yaşamında köklü değişimlere yol açarak Çarlık döneminde tesis edilmiş olan mevcut dengeleri alt üst etmiştir. Siyasi açıdan en önemli gelişme Rusya içinde başlayan iç savaş ve geçiş döneminin yarattığı geçici yumuşak atmosferin Türkistan coğrafyasında özgürlük hareketlerine ve aydınlar arasında yeni çözümler arayışına yol açması olmuştur. Bu iki gelişme hem ceditçiler ile diğer gruplar arasında yeni siyasi oluşumları ve ayrışmaları, hem de yeni yayınların ortaya çıkmasını tetiklemiştir. Örneğin Rusya’da geçici hükümetin ilan edilmesinden hemen sonra, Taşkent’deki ceditçi aydınlardan Münevver Kari, Behbudi, Ubeydullah Hocayev, Zeki Velidi, Taşpolat Narbutayev, İslam Şahmehmedov Şura-yı İslamiye adlı partiyi kurmuşlardır. Bu partinin üyeleri genellikle şehrin aydınları, ulema ve tüccarlarından oluşuyordu. Nisan ayında toplanan kurultayda Türkistan Ülke Müslümanları Şurası tesis edilmiştir. Halk tarafından sevinçle karşılanan bu partinin şubeleri kısa sürede diğer bölgelerde de açılmıştır. Bu parti üyeleri tarafından Taşkent Andican Kettekurgan, Semerkand ve Hokand gibi şehirlerde Turan, Mir Vech’ul İslam, Kulub’ul İslamiye, Azat Halk, Hürriyet, Marifet, Revnak’ul İslam, Gülistan, Hokand Muallimleri İttifakı, Talebeler Cemiyeti, İttifak ve İhtiyat gibi dernekler kurulmuştur. Şura-yı İslamiye Partisi’nin yayın organı olarak da *Necat* gazetesi yayınlanmaya ve parti amaçları bu gazete üzerinden duyurulmaya çalışılmıştır. Türkistan Türkleri için muhtariyet fikrini savunan bu parti yerli halkın birlik içinde hareket etmesini hedefleyerek muhtariyet ilanını sağlamaya çalışmıştır. Bu yönde bir kararın alınması sonrası ıslahat taraftarı olmayan muhafazakârlar partiden ayrılarak Şura-yı Ulema partisini kurmuşlardır. Yaşanan bu ayrılığı ortadan kaldırmayı hedefleyenler de 14 Temmuz’da Fergana şehrinde Türk Adem-i Merkeziyet partisini kurmuşlardır (Ziyaev, 2001: 306-309; Hasanov 2016: 93). Bütün bu gelişme ve ayrışmalar Rusya’daki Şubat ihtilalinin Türkistan’daki siyasi faaliyetlere ve ayrışmalara ivme kazandırdığının bir göstergesi olmuş ve Türkistan siyasi hayatında parçalı bir yapının ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Yukarıdaki resme bütün Rusya Türkleri açısından baktığımızda 1905’ten bu yana büyük mesafe katettikleri, siyasi mücadele yolunda büyük bir fırsatın ayaklarına kadar gelmiş olduğunun heyecanına kapıldıkları görülmektedir. Ancak Şubat 1917 beklentileri ile 1905 sonrası beklentileri arasında ciddi bir değişim kendini göstermiştir. Rusya’da Çarın istibdada döndüğü, muhalefetin susturulduğu Üçüncü ve Dördüncü Devlet Dumaları zamanında (1 Kasım 1907-9 Haziran 1912/ 15 Kasım 1912-25 Şubat 1917) giderek solcu ve devrimci bir karakter kazanan Rus siyasi hayatı, daha da aşırı uçlara kaymıştır. Bu dönemde Rusya Türklerinin milli uyanış

hareketinde sol gruplarla iş birliği yapma eğilimi güç kazanmıştır. Bütün yaşanan siyasi gelişmeler, Müslümanları tek bir siyasi zeminde birleştirmeyi daha güç hale getirirken her bir halk kendi muhtariyetinin peşinde koşmaya başlamıştır. Orenburg, Kazan, Taşkent, Hokand, Ufa, Bakü gibi merkezlerde farklı eğilimlerde kurultaylar toplanmış nihayet, 1-11 Mayıs 1917 yılında Moskova'da yapılan sekiz yüze yakın delegenin katıldığı kurultay, Tatarların savunduğu merkezîyetçilik fikrine karşı federalizm fikrini benimseyerek bunu tescil etmiştir. Giderek yerel milliyetçiliğin kuvvet kazandığı bu devrim şartlarında, kendileri için istiklâl ve milli uyanış yolunda büyük umutlara kapılmış olan Rusya tahakkümündeki Türkler, 25 Ekim Bolşevik Devrimi ile Lenin'in *insanlara hürriyet, milletlere istiklal* sözünde bunun somut karşılığını bulduklarını sanmışlardır (Gündoğdu, 2018: 28-29).

1917 devrimleri sürecinde Türkistanlı aydınların Rusya etkisi altındaki siyasi eğilimleri ve teşkilatlanmalarını o dönemde yaşayan aydınlardan biri olan A. Zeki Velidi Togan'ın (1981, 361-362) şu ifadeleri ile örneklemek mümkündür:

“Türkistan ve Kazan münevverleri arasında siyasi fırka meselesi, o güne kadar yalnız Rus siyasi fırkalarından birine katılıp bir Müslüman fraksiyonu teşkil etmek şeklinde düşünülüyordu. Kazaklardan Ali Han, Rus fırkasından çıktı. Alaş Orda adıyla milli bir fırka kurdu. Ben şahsen toprak meselesinde sosyalizasyon fikrinde olduğundan Es-Er fırkası ile iş birliği yapmaya mütemayil bulunuyordum. Yıllardan beri Taşkent'de yaşayan ve milli meselelerde bizim gayelerimize uygun fikirler taşıyan yakın dostum müsteşrik L.A. Zimin'in delaleti ile bu fırkaya girmek fikri ile bunların Taşkent'deki toplantılarına iştirak bile etmiştim. Daha azalık aidatını vermemiş ve azalık kağıdını almamıştım. Vakıan Es-Er'ler Rus şovenizmi gösterdi. Ben de o fırkaya girmekten vazgeçtim ve bazı arkadaşlarımla beraber bir Milli Sosyalist Fırkası teşkiline karar verdim. Fakat bu işi de tamamına erdiremedik. Umumi milli platformda kalmayı tercih ettik....Özbeklerde evvelce Turan Neşri Maarif Cemiyeti vardı. Sonra bunlar (Nizam Hoca) bunu önceleri biraz sosyal demokratlaştırmışlardı. Fakat sonra Azerbaycanlı Efendizade Mehmet Emin'in tesiri ile Türk Federatif fırkasına çevirdiler. Ve muayyen programlarını neşrettiler. Program Azerbaycan Müsavat Fırkası programının biraz sosyalistleştirilen şeklini arz ediyordu. Turan ve sonra Türkili adında gazeteler de neşrettiler.”

Yukarıda özetlenen büyük resmin konumuz ile ilgili olan Türkistan Genel Valiliği sınırları içindeki karelerine baktığımızda, genel valiliğin merkezi olan Taşkent'in, Ruslar için bölgenin elde tutulması adına hayati rol oynadığı görülmektedir. Türkistanlıların siyasi faaliyetlerinin bir neticeye ulaşmayıp, Rusların Taşkent'de hâkimiyeti ele geçirmesi siyasi manzarayı değiştirmiştir. Rus iç savaşında Bolşevikler tarafından kontrolü ele geçirilen Taşkent şehri, Hokand, Buhara ve Hive'deki Bolşevik karşıtı hareketlerin

bastırılmasında manivela görevi görmüştür. Türkistan Genel Valiliği'nin başkenti olan Taşkent'de siyasi olayların gelişiminin Türklerin aleyhinde gelişmesi önemli siyasi ve askeri sonuçlar doğurmuştur.

Yaşanan sürecin Ruslar cephesindeki yansımalarına baktığımızda farklı bir manzaranın olduğu gözükmemektedir. 1917 Ekim Devrimi'ne (Julyen Takvimine göre 25 Ekim-Miladi Takvime göre 7 Kasım) kadar iktidarı ele geçiremeyen Bolşeviklerin Rusya genelinde yürüttüğü faaliyetlerin yansımalarını Taşkent'de görmek mümkün olmuştur. 1917 yılının 31 Ağustosunda Lenin tarafından ilan edilen *Bütün Hakimiyet Sovyetlere* prensibinin ardından Taşkent'deki Bolşevikler de Petersburg'daki Bolşeviklerin izinden gitmeye başlamışlardır. Bu süreçte Sosyal Demokratlar'ın oluşturduğu geçici hükümete karşı SR'ler (Sosyalist Devrimciler) ve Menşeviklerin (Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi) bir kısmı Bolşevikler ile işbirliği yapma yolunu seçmişlerdir. Bolşevikler geçici hükümetin Taşkent'deki idaresi olan Türkistan Komitesi'nden idarenin kendilerine devredilmesini isteyerek 12 Eylül'de bir miting düzenlemişler ve bazı kararlar almışlardır. Bu kararlara binaen bir Devrim Komitesi kurmuşlardır. Bu komitenin 5 üyesi SR'lerden, 5 üyesi Bolşeviklerden, 2 üyesi Menşeviklerden ve 2 üyesi de Anarşistlerden oluşuyordu. Geçici hükümet yani Türkistan Komitesi, askeri güç kullanarak rakiplerini dağıtma kararı vererek yeni kurulan komite üyelerini tutuklasa da, işçi ve köylü teşkilatlarının baskısı ile onları bir süre sonra serbest bırakmak zorunda kalmıştır. Bu gelişme sonrası 27 kişilik Taşkent Sovyet İcra Komitesi kurularak Devrim Komitesi üyelerinin hapse atılması ile suçlanan görevlilerin kovulması sağlanmıştır. Bu gelişme geçici hükümete karşı Bolşeviklerin elini güçlendirmiştir. Taşkent'deki geçici hükümeti temsil eden Türkistan Komitesi ancak merkezden gelen takviye güçler ile kontrolü elinde tutabilmiştir. Fakat merkezde meydana gelen Ekim devrimi sonrası iktidarın Lenin liderliğindeki Bolşeviklerin eline geçmesi dengeleri değiştirmiştir. Devrim haberi Taşkent'e ulaşınca bir ayaklanma tertip edilmiş ve silahlı çatışmalar yaşanmaya başlamıştır. Yaşanan çatışmalar neticesinde 31 Ekim tarihinde Bolşevikler yönetimi ele geçirerek geçici hükümeti devirmişlerdir (Ziyayev, 2001: 312).

15-22 Kasım tarihleri arasında gerçekleştirilen oturumlar sonunda Rus işçi-asker ve çiftçi temsilcileri 15 kişiden oluşan yeni hükümeti ilan etmişlerdir. Rus iç siyasi dengeleri dikkate alınarak Sol SR'lerden 8, Bolşeviklerden 7 üyenin yer aldığı Türkistan Halk Komiserleri Sovyet'inde yerli halkın temsili ilk dönemlerde söz konusu olmamıştır. Hükümetin

başkanlığına Bolşeviklerden F. Kolesov getirilmiştir (Murtazayeva vd., 2005: 306). Taşkent'deki Halk Komiserleri Sovyet'inin ilk işi 10 Aralık 1917 yılında ilan edilmiş olan Hokand Muhtar Hükümeti'ni 12 Şubat 1918 tarihinde askeri güç kullanarak ortadan kaldırmak olmuştur (Hayit, 1995: 247-251). Rus iç savaşı ve Bolşeviklere destek veren diğer fraksiyonlar arasında mücadelenin devam ettiği 1918 yılının 20 Nisan-1 Mayıs tarihleri arasında Taşkent'de toplanan 5. Ülke Sovyeti Kongresinde, Rusya Sovyet Sosyalist Federasyonu'na bağlı Türkistan Özerk Cumhuriyeti'nin (Türkistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti) kuruluşu ilan edilmiştir. 1918 yılının Ekim ayında meydana gelen yönetim değişikliğinde K. Osipov başa geçince, Rus iç siyasetindeki hesaplaşmalar nedeniyle 19 Ocak 1919 tarihinde Moskova'ya karşı isyan etmiş, fakat bu isyan Taşkent'de bulunan demiryolu işçileri ve diğer harbi unsurlar tarafından bastırılmıştır. Mart ayına kadar *Sol SR*'lerin tamamı hükümetten temizlenerek yönetim tamamen Bolşeviklerin eline geçmiştir. Aynı yılın 8 Ekim'inde Moskova'da kurulan Türk komisyonu (Rusya'nın Türkistan işlerinden sorumlu komisyon) Taşkent'e gönderilmiştir. Bu komisyon terkinde tesis edilen Türk Büro ve Orta Asya Bürosu gibi organlar da Taşkent'de faaliyete başlamıştır. Bu yetkili kurumlar ile Türkistan Genel Valiliği bölgesi kontrol altına alınarak bütün Rusya'da olduğu gibi Türkistan'da da *Askeri Komünizm* düzeni kurulmuştur (Murtazayeva vd., 2005: 312-313). Türklerden ziyade Moskova'nın ve dolayısıyla Rusların çıkarını gözetken bu devletin 1919 yılında yaşadığı isyan tecrübesi ve Rusya genelindeki hassas denge, Bolşevikleri (Rusları) farklı yöntemler kullanmaya mecbur bırakmıştır. Taşkent'deki hükümet yetkilileri yerli aydınları ve komünistleri kendilerine celp etme siyaseti güderek, onların kendi mahalli teşkilatlarını kurmalarına izin vermişlerdir. Bu siyasi manevra sonrası Mart ayında Turar Rızkulov reisliğinde ülke Müslüman Komünistleri bürosu kurulmuştur. Bu teşkilatın yayın organı *İştirakiyun Gazetesi* Türk (Özbekçe) dilinde yayınlanmaya başlanınca kısa sürede halkın ilgisine mazhar olmuştur. Böylece devrimci mücadele konusunda tecrübe sahibi T. Rızkulov, N. Törakulov, N. Hocayev, A. Rahimbayev, K. Otabayev ve A. İkrarov gibi birçok Türkistanlı, Komünist Parti ve ülke yönetimine girerek kendi halkları lehine faaliyet yürütmeye çalışmışlardır. Hatta 1920 yılının Ocak-Temmuz arasında Türkistan Cumhuriyeti İcra Komitesi başkanlığı yapan Turar Rızkulov, devletin ismini "Türk Cumhuriyeti" olarak değiştirmek için uğraşmış, fakat Moskova'daki uğraşları netice vermeyince görevinden istifa etmiştir (Usmanov ve Sadiqov, 2010: 33-34).

Doğrudan Çarlığa bağlı olan bölgelerde 1920 öncesi bu gelişmeler yaşanıp Bolşeviklerin hakimiyeti tesis edilirken, yarı bağımsız bir statü ile

Çarlık Rusya'sına bağlı olan Buhara ve Hive hanlıklarında olaylar farklı bir seyir izlemiştir. Bu bölgelerdeki siyasi olaylarda ana figür Bolşeviklerden ziyade Ceditçiler olmuştur. Eğitim ve kültür alanında yenileşmeyi savunan ve ceditçilik kavramı ile tanımlanan aydınlar Buhara'da 1910, Hive'de ise 1914 yılından itibaren Yaşlar (Gençler) hareketi olarak anılmaya başlamışlardır (Hatunoğlu, 2015a: 12). Şubat ve Ekim devrimleri ile oluşan siyasi atmosfer bu hanlıklardaki ceditçileri de harekete geçirerek reform taleplerini yüksek perdeden dile getirmelerine sebep olmuştur. Şubat İhtilali sonrası gelişen olaylardan etkilenen Yaş Buharalılar tarafından düzenlenen bir gösteri sonrası 6 Nisan 1917 tarihinde Buhara Emiri Alim Han, bazı özgürlükler içeren Islahat Fermanı'nı ilan etmek zorunda kalmıştır (Ayni, 1926: 154). Benzer bir durum Hive Hanlığı'nda da söz konusu olmuş, 4 Nisan'da başlayan sokak protestolarından bir gün sonra yani 5 Nisan 1917 tarihinde Hive Han'ı İsfendiyar Han da, Yaş Hivelilerin taleplerini içeren manifestoyu imzalamak zorunda kalmıştır (Hatunoğlu, 2015b: 728). Yaş Buharalılar ve Yaş Hiveliler olarak adlandırılan aydınların demokratikleşme adına kazandıkları bu kazanımlar, her iki ülkenin iç siyasi dinamikleri yüzünden akamete uğramıştır. Buhara'da yaşanan olayların şahidi olan Abdurrauf Fıtrat, Islahat Fermanı'nın yayınlanması sonrası yaşananları şu şekilde ifade etmektedir:

“Mollalardan biri bayrak açanları kafir diye suçlayarak onları öldürmeye kalkıştı. 9 Nisan'da Kuşbeginin (sadrazam) adamları Yaşların evlerini bastılar. Bulabildiklerini tutuklayarak hükümet emri ile iki tanesine 75 sopa attılar. Yaşlar kaçarak Kagan (Buhara' merkezine yakın Rus komiserliğinin bulunduğu yer N.H) denilen yere gittiler. Semerkand'dan gelen Rus askerleri Yaşları kurtardı. Bu olaylar bir iki hafta içinde gerçekleşti. Bu olayın hikmetini Ruslar, Yaşlar ve bekler dışında kimse anlamadı. “Doğrudur! İstemiyoruz, her yana koşuşturacağız, öldüreceğiz, gaza edeceğiz” dediler. Ne Buhara halkı, ne medrese öğrencileri ne de onların destekçileri bu olayı anlamadılar. Neyi istemediler? Kimi öldürmeye çalıştılar? Kime gaza ilan ettiler? Bunların hiçbirini bilmiyorlardı” (Baltayev, 2003: 206).

Buhara'da Alim Han, Hive de ise bu dönemde İsfendiyar Han'ı ortadan kaldırarak yasal han olmamasına rağmen fiili gücü ele geçiren Cüneyt Han, Yaşlar hareketini kendi iktidarlarına karşı tehdit olarak görmüşler ve onlara baskı yapmışlardır. Her iki yönetim de bir taraftan ceditçileri kafirlik suçlamaları ile suçlayarak onların faaliyetlerine son vermeye çalışırken bir yandan da Rus cephesinde yaşanan iç savaşın yol açtığı kaostan istifade ederek Sovyetlerden bağımsız hareket etmeye başlamışlardır. Fakat Bolşeviklerin iç savaştan büyük ölçüde galip çıktığı 1920 yılına gelindiğinde, Ceditçiler ile Bolşeviklerin aynı amaç doğrultusunda iş birliği

söz konusu olmuştur. Mevcut yönetimleri ortadan kaldırmak için Bolşevikler ile iş birliği yapıp onların etkisi ile devrimci bir çizgiye doğru yönelen Yaşlar, Bolşeviklerin bu baskıcı yönetimlere karşı yürüttüğü askeri operasyonlara destek vermişlerdir. Kızıl Ordu'nun askeri operasyonları neticesinde 1 Şubat 1920 tarihinde Hive, 2 Eylül 1920 tarihinde ise Buhara işgal edilmiştir.

Siyasi ve askeri açıdan önemli gelişmelerin yaşandığı ve yukarıda özetlenmeye çalışılan dönemde fikri hareketler ve buna bağlı yayın faaliyetlerine baktığımızda 1917 Şubat ve Ekim ihtilallerinin fikri açıdan Türkistan aydınları içerisinde yankısını bulduğu görülmektedir. Bu dönemdeki siyasi dalgalanmalara ve gelişmelere paralel olarak gazete, dergi ve dernekler ortaya çıkmıştır. Ak ve Kızıl Ruslar arasında sıkışan aydınlar bir kısmı yukarıda da zikredilen İttihad ve Terakki, Türk Ademi Merkeziyeti, İttihad-ı Milli, Birlik, Erk, İttifak, Timur, Batır Gepçiler, Türkistan Milli Birliği gibi gizli ve açıktan faaliyet yürüten teşkilatlar vücuda getirmişlerdir. Aynı dönemin hemen öncesi ve sonrasında yayın faaliyetlerine baktığımızda Taşkent'de Münevver Kari tarafından *Necat*¹, A. Battal tarafından *Şura-yı İslam*² (1917 Mayıs'tan Haziran'a kadar), Avlani tarafından *Turan*³, Münevver Kari ve Zeki Velidi tarafından *Kengeş* (Haziran-Ekim arası 1917 Türkistan Müslüman Merkezi Şurası yayın organı), Kebir Bekir tarafından *Uluğ Türkistan*⁴ (Taşkent'de 25 Nisan 1917–30 Kasım 1918 tarihleri arasında Türkistan Tatarlarının Merkez Şurası ve İttifak Cemiyeti'nin Yayını), Timurbek Hudayarhanov tarafından 1918 Mayıs ayında *Türk Sözü*⁵, Muhtar Bekir tarafından *Halk Darulfinun*'u (31 Mayıs 1918 yılında Türkistan Halk Üniversitesi yayını olarak), Semerkand'da Merlankul Şahmuhammedzade ve Abdulrauf Fıtrat tarafından *Hüriyet*, Polat Saliyev tarafından Hokand'da *El Bayrağı*⁶ (8 Eylül 1917–

¹ Bu gazetenin şiarı eşitlik, hürriyet ve adalet olmuştur. Özbek, Kazak, Tatar ve Kırgızlara vatandaş ve millettaş kavramları ile seslenerek onları birlik olmaya çağırılmıştır.

² Bu gazetede Şubat devrimi ile ortaya çıkan yeni düzenden halkın istifade etmesi, diğer bölgelerdeki Türkler ile irtibatın artırılması ve okulların ıslahı için yazılar yayınlanmıştır.

³ Şiarı Yaşasın Halk Cumhuriyeti olmuştur. Buhara ulemasını eleştirdiği için Ulema cemiyeti ve Şurayı İslam üyeleri tarafından eleştirilmiş bir yazarı şiddete dahi uğramıştır.

⁴ Taşkent'deki tatarların kurduğu İttifak cemiyetinin yayın organı olmuştur. Bolşeviklere karşı mücadele etmiştir. Ekim devriminden sonra bu gazeteye el konulmuş İştirakiyun gazetesi basılmaya başlamıştır.

⁵ Türk birliğini savunmuştur. Türk milletini siyasi ekonomik ve ilmi esarettan kurtararak, bir Türk Medeniyeti oluşturmaya yönelik yazılar yayınlamıştır.

⁶ Hokand'da kurulan muhtariyet idaresinin yayın organı olmuştur. Türkistan muhtariyetini savunmuştur.

1918 başlarına kadar Türkistan Muhtariyeti hükümeti yayın organı), Namangan'da *Fergana Nidası* gibi gazeteler yayınlanmaya başlamıştır. Bu gazeteler dışında bir açılıp bir kapanan *Kengeş*⁷, *Yurt*, *Hürriyet* (Hokand), *Çiyan* (Halif Tolakov ve İbrahim Tahiri tarafından 1917 Haziran-1918 Ağustos'a kadar Türkistan Milli İşçiler bölümü yayını), *İşçiler Dünyası*⁸ ve *İzhar'ul Hak*⁹ (Taşkent), *Yol Çiyan* (1918-19) gibi dergiler yayınlanmıştır (Kasimov, 2004: 141-142; Hasanov, 2016: 90; Resulov vd., 2019: 123-125).

Şubat ihtilali sonrası kurulan geçici hükümet döneminde Türkistan'daki yayın hayatının bu denli canlanması dikkat çekicidir. Yeni kurulan siyasi ortamın meydana getirdiği özgürlük havasının ve Rus siyasi hayatındaki iç çekişmelerin bu durumla yakından ilgisi vardır. Misal olarak, *Es-Er*'ler partisinden geçici hükümette adalet ve savaş bakanlığı ile başbakanlık görevlerini yürüten *Krenskiy*'nin Türkistan'da büyüdüğü için Türkistan meseleleri ile yakından ilgili biri olarak 1916 yılındaki ayaklanmada Duma'da ve bazı *Es-Er*'lerin medyada yerli halkın sorunlarını gündeme getirmiş olması bu partiyi halk arasında popüler yapmıştı. *Es-Er*'ler Şubat Devrimi sonrası muhalifleri olan *Kadetler* (Anayasal Demokrat Parti) ve *Sosyal Demokratlar* aleyhine yerli aydınları kullanmak istemiş ve onların fikirlerini desteklemişlerdir (Togan, 1981: 356-357). Bu siyasi atmosfer yayınlar için gerekli şartlara olumlu katkı sağlamıştır. Ekim devriminden sonra da farklı bir siyasi atmosfer gelişmiş ve yeni düzeni destekleyen yayınlarda artış yaşanmıştır.

1918 yılının 28 Nisan'ında Taşkent'deki bütün yayın hayatı Sovyet hükümetinin kontrolüne geçince Türkistan süreli yayın hayatında yeni bir dönem başlamıştır. *Uluğ Türkistan* gazetesinin *Ümit* adlı matbaasına da el konulmuştur. Onun yerine *İştirakiyun* gazetesi yayınlanmaya başlamıştır. 20 Haziran 1918 tarihinden itibaren yayın hayatına başlayan *İştirakiyun* gazetesi Türkistan kızıl matbuatının temelini oluşturmuştur. Bu gazete Moskova'dan getirtilen Arif Kiblelev tarafından idare edilmiştir. Devrimin halka anlatılması ve Müslümanların kurtuluşunun devrimde olduğuna dair yazılar yayınlanmıştır. Ekim Devrimi sonrası 1918 yılında Namangan'da *İşçiler Halkanı*, 1918 yılında Semerkant'da *Mihnetkeşler Tavaşı*, Hokand'da

⁷ Türkistan Merkezi Şurası yayın organı olup Şurayı İslam gazetesi kapandıktan sonra onun yerine kurulmuştur. Dağınık teşkilatların ortak hareket etmesine yönelik yayınlar yapmıştır.

⁸ 4 Ocak 1918 tarihinde Taşkent'de çıkmaya başlamıştır. Yerli işçilerin haklarına yönelik yayınlar yapmışlardır. Bolşeviklere karşı özel mülkü savunmuştur.

⁹ Fakihlerin ve ıslahatçı ulemanın yayın organıdır. 20 Şubat 1918 yılında çıkmaya başlamıştır. Şiari Yaşasın Türklük ve İslamiyet olmuştur. Gazete ve dergiler ile ilgili açıklamalar için bk. Said, 1974: 48-61.

Halk Gazetesi, 1919 da Namangan'da *Erkinlik*, *Yengi Şark*, *Mihnet Bayrağı*, *Fergana İşçi Çiftçi ve Kızıl Asker Vekilleri Şurası Ahbarı*, gibi devrimci ruhtaki yayınlar ortaya çıkmıştır (Said, 1974: 65-73; Resulov vd., 2019: 130).

1917-20 arası dönemde Buhara ve Hive hanlıklarındaki süreli yayın faaliyetlerine baktığımızda, Türkistan Genel Valiliği sınırlarına nazaran daha sönük bir manzaranın olduğu gözden kaçmamaktadır. Çünkü bu dönemde hanlıklardaki siyasi hakimiyet Alim Han ve Cüneyt Han'ın elinde olup, ceditçilerin yayın faaliyetleri için ihtiyaç duydukları siyasi atmosfer oluşmamıştır.

1920 Sonrası Türkistan'da Siyasi Manzara ve Yayın Faaliyetleri

1920 sonrası Türkistan'daki siyasi gelişmelere bakıldığında bu dönemi de kendi içinde 1925'e kadar ve sonrası şeklinde ikiye ayırmak mümkündür. Çünkü Türkistan toprakları Özbekistan, Türkmenistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri olarak 1924 yılından sonra bölünerek Sovyetler Birliğinin birer parçası, Rusya'nın ise mandası haline getirilmiştir. Sovyetlerin dağılması sonrası ortaya çıkıp günümüze kadar varlıklarını devam ettiren bu devletler 1924 sonlarında yaşanan siyasi ve sınır gelişmelerine bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Bu dönemin ilk evresinde ön plana çıkan siyasi gelişmelere bakıldığında uzun süren ikinci dönemin bir hazırlık dönemi olduğu görülmektedir. 1920 yılının Şubat ayında Hive Hanlığı ve Eylül ayında Buhara Emirliği Yaşların desteği ile ortadan kaldırıldıktan sonra, görünüşte Yaşlar tarafından idare edilen fakat kontrolün işgalci Kızıl Orduda olduğu Buhara ve Harezmi Halk Sovyet Cumhuriyetleri kurulmuştur. Böylece Türkistan bölgesinde, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) 1922 yılında kuruluşu esnasında üç cumhuriyet ortaya çıkmıştır. Türkistan Otonom Sovyet Cumhuriyeti'nin kuruluşu önceki sayfalarda özetlediğimiz gibi 1920 öncesine denk gelmekte idi. Milli kadroların idare ettiği bu cumhuriyetler (Türkistan'da kısmen) varlıklarını devam ettirmeye çalışmalarına rağmen Bolşevik etkisi yüzünden amaçlarına ulaşamamışlardır. Yapılan ekonomik ve siyasi anlaşmalar ile her üç cumhuriyet de Sovyetleştirilmiştir. 1924 yılının sonlarında bu cumhuriyetler Moskova'nın isteği ile kendi kendilerini lağvederek toprakları üzerinde Özbekistan ve Türkmenistan SSC kurulmuştur. Kazakistan ve Kırgızistan ise ileriki tarihlerde cumhuriyet statüsüne yükseltilmişlerdir. Bu dönemde Sovyetlere ümit bağlayan fakat milli hususiyetleri de olan ceditçi kadroların yayın faaliyetleri de mevcut duruma göre şekillenmiştir.

1920-25 arası yayın hayatına baktığımızda siyasi duruma uygun olarak gazete ve dergilerin çıkarıldığı görülmektedir. Stalin'in, *Matbuat partimizin en keskin ve güçlü silahıdır* (Simonov, 1941: 3) sözüne uygun olarak Sovyet yönetiminin süreli yayınları yeni düzenin oturtulması için bir propaganda aracı olarak kullandığı görülmektedir. Bu bağlamda Bolşevik ceditçiler ve Rus yoldaşları tarafından 1920 yılı öncesi yayın hayatına başlayan *İştirakiyun Gazetesi*¹⁰, 19 Aralık 1920 tarihinden sonra adını Kızıl Bayrak olarak değiştirmiştir. Semerkand'da *Balalar Yoldaşı* (1919) ile *Tayak* (1920), Namangan'da *Kızıl Tiken* (1920) ve *Kızıl Yol* (1920), Taşkent'de ise *Kızıl Yol* ve *Kasabaçılık Hereketi* adında gazete ve dergiler yayınlanmaya başlamıştır (Kasimov, 2004: 142). Bu yayınların dışında 1922-24 yılları arında yayınlanan *İnkılap* dergisi en önemli ideolojik yayınlardan biridir. Taşkent'de Özbekçe olarak yayınlanan bu derginin ismi Bolşeviklere atfen devrim manasında kullanılmıştır. Türkistan Komünist Partisi Merkez Komitesinin yayın organı olarak neşredilmiştir (Abduazizova, 2008: 275). 1923 yılında *Yoksul (Proleter) Yazarlar Birliği*, 1926 yılında Semerkand'da *Kızıl Kalem Birliği* kurularak gençler arasında propaganda amaçlı *Yaş Leninci* gazetesi yayınlanmıştır (Kerimov, 2008: 247-248). Bir önceki dönemde yayınlara isim olarak seçilen, *Hürriyet*, *Turan*, *Türkistan*, *Hak*, *İslam*, *Türk* gibi kavramların yerini 1920 sonrası Bolşevik ideolojisine uygun *Kızıl*, *Proleter*, *Yoldaş* ve *Devrim* gibi kavramlara bıraktığı görülmektedir. Ayrıca 1922 yılında SSCB'nin kurulması ile Türkistan coğrafyasında yeni yönetimlerde yerelleştirme siyaseti uygulanmaya başlanmıştır. Bu yolla hem yerli komünist kadrolar yeni yönetimler için kullanılmış hem de 1924'ten sonra kurulacak boy esaslı devletlere zemin hazırlanmıştır. Süreli yayınlarda da mefkûrevi yazılar dışında Özbek, Kırgız, Türkmen ve bu boyların dilleri Türkistan ve Türk dili kavramlarının aleyhinde parlatılmıştır. Örneğin *Azat Buhara Gazetesi*'nde ilk başlarda yerel dil için Türk dili ve bölge için Türkistan kavramı kullanılırken 1924 yılındaki sayılarında, Türkistan için Orta Asya (7 Ağustos 1924, 123 sayı) tabiri kullanılmaya başlanmıştır. Özbek ve Özbekistan kelimesi de 1924'e doğru görünür olmaya başlamıştır. Yine bu dönemde Taşkent'de yayınlanan *Türkmen İli* Dergisi'nin bu ad ile yayınlanması dikkat çekmeye çalıştığımız husus ile ilgilidir. Bu dergi Türkmen Bilim Komitesi tarafından hazırlanarak 1922 yılında Türkistan Komünist Partisi'nin desteği ile çıkarılmıştır. Türkmen tarihi ile ilgili siyasi,

¹⁰ Bu gazete siyasi gelişmelere bağlı olarak 1922 yılında Türkistan, 1924'ten sonra Kızıl Özbekistan, 1964 yılından sonra Sovyet Özbekistan'ı, 1991 yılındaki bağımsızlık sonrası ise Özbekistan Avazı olarak değişmiştir. Bk. Özbekistan Avazı, *Taşkent Ansiklopedisi*, Devlet İlimi Neşriyatı, 2009: 704.

ilmi, içtimai ve iktisadi alanda birçok bilgiler içermektedir (Aşırov, 2020: 15). Bu derginin Türkmenistan SSC'nin kuruluş arifesinde Türkmen adıyla çıkması ve Türkmen kimliği üzerine yazılar yayınlaması yaşanan Bolşevik süreci açısından manidardır. Bolşevikler yapacakları siyasi manevralar öncesi halkı hazırlamak adına yayın organlarını aktif şekilde kullanmışlardır.

1920-25 arası Hive ve Buhara'daki süreli yayın hayatına baktığımızda buradaki durumun da kendine özgü şartlar altında Sovyet eksenli geliştiği görülmektedir. Türkistan SSC'nin kuruluşundan farklı bir seyir izleyen Harezmi ve Buhara Halk Sovyet Cumhuriyetleri'nde yönetimin başına geçen ceditçi milli aydınlar Bolşevikler yardımı ile kurdukları devletin devam edeceği yanlıgısı içinde siyasi faaliyetlerini yürütmeye çalışmışlardır. Yeni yönetimlerinin yayın organı olarak Buhara'da, *Buhara Ahbarı* gazetesi yayına başlamıştır. Milli orduları olmadığı için yapılan anlaşmalar ve yönetim değışiklikleri ile günden güne önce Rusya Federatif Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (RFSSC) sonrasında ise onun yerine 1922 yılında kurulan SSCB'nin kontrolüne giren bu cumhuriyetler iki arada bir derede milli varlıklarını devam ettirmeye çalışmışlardır. Bu süreçte yaşanan fikir ayrılıklarında Ceditçilerin bir kısmı Sovyet karşıtları (Basmacılar) ile iş birliği yaparken yönetimi ellerinde bulunduranlar Sovyetler ile iş birliği yapmak zorunda kalmışlardır. Yeni kurulan bu devletlerdeki yayın hayatı da Sovyetler ile iş birliği yapanlar tarafından yürütölmüş ve şekillendirilmiştir. Yaşanan bu süreçte Yaşlar hareketi içinde bulunan ceditçi aydınların bir kısmı Sovyetler tarafından kendi amaçları doğrultusunda kullanılırken bir kısmı da yabancı memleketlere girmişlerdir. O dönemde Türkistan'da olan fakat daha sonra Avrupa'ya giderek Türkistanlılar arasında Sovyet karşıtı yayınların en önemlisine yöneticilik yapan *Mustafa Çokay*'ın 1929-39 yılları arasında çıkardığı derginin Yaş Türkistan adıyla çıkması, Yaşlar Hareketi'nin Türkistan fikir hayatındaki önemini ortaya koymaktadır. Merkezi Berlin'de olan bu dergide; Sovyetlerin Türkistan'ı nasıl Sovyet ülkesine dönüştürdükleri, bu iş için ne tür araçlar kullandıkları ve kazandıkları bu ülkeleri nasıl idare ettikleri, Türkistan halkının Sovyet Rusya yönetimi altında neler görüp geçirdikleri, Sovyet uygulamalarına karşı Türkistanlıların yürüttüğü silahlı ve fikrî mücadeleler anlatılmakta (Köseoğlu, 2019: 434) iken, Sovyet hâkimiyetinde kalan Yaşların bir kısmı Bolşevik idaresini öven yazılar yazmakla meşgul olmuşlardır.

1919 ve 1920 yıllarında *Kutuluş* (Kurtuluş), *Uçkun* (Kıvılcım) ve *Tan* gibi gazete ve dergileri çıkaran Yaş Buharalılar, Emirlik yönetiminin baskısı yüzünden sürekli bir ikametgahlarının olmamaları ve maddi imkansızlıklar

yüzünden bu yayınlarını uzun müddet devam ettirememişler idi. Fakat 9 Eylülde yani emirlik yönetiminin yıkılmasından bir hafta sonra Buhara'da Arap imlası ve Özbek (Türkçe) dilinde Mahmud Said Ahrari yönetiminde *Buhara Ahbarı* gazetesini yayınlamaya başlamışlardır. Bu gazete Bütün Buhara Devrim Komitesi'nin, 1921 yılından sonra da BHSC Merkez İcra Komitesi'nin ve Buhara İştirakiyun (Komünist) Partisi'nin yayın organı olarak yayın yapmıştır (Rahmanov ve Hayitov, 2008: 26).

BHSC basın hayatında en önemli yayın organı olan bu gazetenin ismi 16 Ekim 1923 tarihinde Azat Buhara olarak değiştirilmiştir. Yeni düzenin ve yönetim anlayışının pekişmesi adına yayın faaliyetlerinde bulunan bu gazetenin en üst sayfasında *bütün dünya emekçileri birleşiniz* sloganına Farsça ve Türkçe (Özbek) olarak yer verilmiştir. 17. sayıdan sonra Farsça yazılan kısmı kaldırılrsa da, az da olsa Farsça yazılara yer vermeye devam etmiştir. İlk sayısındaki; *Buharalı Vatandaşlar! Eşitliğiniz Mübarek olsun* manşeti dikkat çekicidir. Bu manşet gazetenin resmi yayın organı olduğu BHSSC idarecilerinin amaç ve düşüncelerini özetlemesi açısından önemlidir. Gazetenin diğer sayılarında da ceditçilerin demokratik ve milli bir devlet kurma amaçlarını içeren yazılara rastlamak mümkündür. Fakat milli bir ordularının olmaması yüzünden mecbur kaldıkları Sovyet vesayeti, siyaseten onların fikirlerini gerçekleştirmesine engel olmuştur. Bir dönem genel yayın yönetmenliğini Süleyman Hamit Çolpan'ın (30 Haziran 1921-4 Şubat 1922) yaptığı bu gazetenin yayın sıklığı, hacmi ve tirajı döneme göre değişkenlik göstermiştir (Hatunoğlu, 2015c: 320). Hive Hanlığı'nda benzer bir manzara ortaya çıkmıştır. Buradaki en önemli yayın organı *İnkılap Koyaşı* (İnkılap Güneşi) adlı gazete olmuştur. Bu gazete Harezm Cumhuriyeti Komünist Partisi ve Merkez İcra Komitesi'nin yayın organı olmuştur. İlk sayısı 8 Mart 1920 tarihinde çıkmıştır. İlk başlarda taş basma olarak çıksa da zamanla baskı yöntemi hacmi ve formatı değişmiştir (Said, 1974: 73). Özbekçe olarak haftada iki kez yayınlanan bu gazete Harezm'de komünizmin yayılması için faaliyet göstermiştir (Kara, 2002: 1407). Harezm'de bu gazete dışında Ziya Said'in da eserinde zikretmediği ama birkaç nüshasına ulaşabildiğimiz *Harezm Haberleri* adlı bir gazete daha vardır. Bu gazete taş baskı yöntemi ile yayınlanmış olup yeni kurulan hükümetin icraatlarını öven yazılar yayınlamıştır.

Türkistan'ın 1924 sonrası kurulan siyasi düzene baktığımızda, Sovyetleştirme (Ruslaştırma) faaliyetlerinin daha da hız kazandığı görülmektedir. Şubat devrimi ile başlayan geçiş dönemi siyaseten büyük ölçüde tamamlanmış, kültürel açıdan sürecin bitirilmesi adına bu dönemin

figürleri olan aydınların katledileceği günlere hazırlıklar yapılmaya başlanmıştır. 1924'ten itibaren yeni kurulan Sovyet cumhuriyetleri adı altında idari olarak Sovyetlerin bir parçası haline getirilen Türkistan coğrafyası, siyasi propagandaya maruz bırakılmıştır. Süreli yayın dışındaki neşredilen kitaplara baktığımızda bu sürecin ideolojik propaganda şeklinde hız kazandığı görülmektedir. Misal olarak Özbekistan SSC'nin Devlet Kitap Bölümü'nün 1976 yılında yayınladığı ve 1917-1927 yılları arasındaki yayınların listelendiği bibliyografya eserine bakıldığında Marksizim ve Leninizm ile ilgili yayınlarda 1924 sonrası çok ciddi bir artış olduğu dikkat çekmektedir. 10 yıllık süre zarfında Leninizm ve Marksizim çerçevesinde neşredilen 47 eserden 35 tanesi 1924'ten sonra neşredilip, yıl bazında en fazla yayının yapıldığı yıl 1925 olmuştur (Sovyet Özbekistan'ı Kitabı, 1976: 11-16). 1925 sonrası Türkistan süreli yayın hayatına baktığımızda *Alenge* yeni Latin harflerinin yaygınlaştırılması, *Yengi Yol* ve *Hucum* dergileri propagandanın yaygınlaşması, *Hudasızlar Dergisi'nin* de dine karşı mücadele işlerini yürüttüğü görülmektedir. 1926 yılında 26 olan dergi sayısı 1933 yılında 54'e 1937 yılında ise 57 taneye ulaşmıştır (Abduazizova, 2008: 281-282).

Yeni kurulmuş olan Özbekistan SSC'nin her anlamda Rusya'ya bağlanması adına yürütülen siyasi, ekonomik, kültürel faaliyetlere karşı olanlar farklı bahaneler ile baskı altına alınmaya çalışılmıştır. Örneğin Özbekistan'da *18'ler Güruhu*, *İnağamovculuk*, *Kasimovculuk* gibi suçlamalar ortaya atılarak devlet idaresinde baskı mekanizması işletilmiştir. Yüksek pozisyonlarda çalışan 18 kişinin 22 Ekim 1925 yılında bir dilekçe ile görevlerinden istifa etmek istemeleri karşı duruş olarak algılanmıştır. Hizipçilik yüzünden verimli ve dostane çalışmalar için dayanılmayacak şartların oluşması sebebiyle 18 kişi işlerinden istifa etmek istemiştir. İlk başta 18 kişi olmalarına rağmen daha sonra bunlara diğerleri de eklenmiştir. Fakat bu hareket 18'ler güruhu olarak anılmıştır. Yapılan sorguları neticesinde Rusya Komünist Partisi Orta Asya Bürosu Komisyonu ve Özbekistan Komünist Partisi Merkez Komitesi kararına göre işten atılmışlardır. Bu kişilerin birçoğu 1934-37 ve 38 yıllarındaki katliamların kurbanı olmuşlardır. 1926-31 yılları arasında milli liderler ve aydınların baskı altına alınmasına sebep suçlamalardan biri de *İnağamovculuk* olmuştur. Bu isim ÖSSC Eğitim Halk Komiserliği görevini yürüten *Rahim İnağamov* ile ilgilidir. *İnağam* ve taraftarları eğitim ve kültür hayatının proleterleştirilişine (Sovyetleştirme) karşı çıkıp Buhara Komünist Partisi Merkez Komitesi ve Orta Asya Bürosu'nun faaliyetinin durdurulmasını talep etmişlerdir. Basında bu hareket ile mücadele ilan edilip parti tarafından Burjuva ajanı olarak

suçlanmışlardır. *Kasimovculuk* hareketi de 1930 yılında mahkeme ve hukuk sisteminde milli değerlerin korunmasını savunmuşlardır. Yüksek mahkeme başkanı *Sadullah Kasimov* ve taraftarları bu ad ile suçlanmıştır. *Kasimovcular* da Basmacılar, anti devrimciler ve milliyetçiler ile birlikte İslam dinini savunmakla suçlanmışlardır. Kasimov ve 3 taraftarı idam ile cezalandırılmışlardır (Murtazayeva vd., 2015: 319-327). Özbek dilini ve kültürünü savunanların Burjuva, milliyetçilik ile suçlanarak ortadan kaldırılması siyaseti bu yıllarda artmıştır. Bu baskılar ile kültür ve eğitim sahasında milli değerler itibarsızlaştırılmıştır. 1928 yılında Özbek dilini yaygınlaştırmak adına Özbekistan İcra Komitesi tarafından bir karar kabul edilse de, 1937-38 yıllarındaki aydın katliamı devam ederken birlik merkezi (Moskova) 13 Şubat 1938 tarihinde Rus dilinin mecburi eğitim dili olması kararını almıştır. 1940 yılında da Özbekistan'ı Latin Alfabesi yerine Kiril alfabesi kullanmaya mecbur etmiştir (Hasanov, 1999: 169-170).

Oluşturulan baskı süreci sadece devlet çalışanları nezdinde işletilmemiştir. Buna en güzel misallerden biri Sovyet karşıtı ceditçilerin bir kısmının desteklediği *Mili İstiklal* teşkilatıdır. Ceditçilerin 1917 yılında Türkiyeli aydınların Osmanbek başkanlığında kurmuş olduğu *İttihat ve Terakki* teşkilatına katılmışlardır. Münevver Kari'nin etkin olduğu bu teşkilatın 1920 yılında *İttihad-ı Milli*, 1925 sonrasında ise *Milli İstiklal* adlarını alarak faaliyet yürütmesi aslında milli çizgideki aydınların yeni kurulan düzene bakışlarını göstermesi açısından önemlidir. Münevver Kari tarafında 1925 yılında yapılan bu isim değişikliğinde müstemleke haline getirilen ÖSSC'nin kurularak Türkistan'ın parçalanması etkili olmuştur (Halbayev, 1999: 206). Münevver Kari dışında T. Canuzokov, Aşurali Zahidi, U. Esadullahocayev, Said Ahrari, S. Tıllahanov gibi isimlerin aktif rol aldığı teşkilat, merkezini Münevver Kari'nin BHSC'de görev alması dolayısıyla 1924 sonlarına kadar Buhara'ya taşımıştır. Bu dönemde teşkilatın asıl gayesi, BHSSC ve Türkistan'ın Sovyetleştirilişi ve Ruslaştırılışına karşı mücadele etmek olmuştur. Türkistan'ın bağımsızlığını savunan Basmacılar ile temasa geçmişlerdir. Özbekistan SSCB kurulduktan sonra baskı altına alındıklarından dolayı faaliyetlerini durduklarını ilan ederek Milli İstiklal adıyla gizlice faaliyet yürütmüşlerdir. Artık Türkistan Birliği için mücadelenin güçlüğü, kaybedilen bağımsızlık için mücadeleyi ön plana çıkarmıştır. Sovyet karşıtı bu teşkilat Medhuddin Salihoviç Muhammedov adlı bir casus tarafından 1929 yılının Ekim ayında ifşa edilip, üyelerinden 87 kişi tutuklanmıştır. 15'i kurşuna dizilmek suretiyle idam edilmiş kalanları ise ağır cezalara çarptırılmışlardır. Böylece milli kadrolar halk düşmanı yaftası ile baskı altına alınmaya başlamıştır. Halkı sindirmek milli benlik ve

idaresini kırmak için Leninist Bolşevikler *kim bizden değilse o, düşmandır* söylemini ortaya atmışlardır (Taşkent Ansiklopedisi, 2009: 346; Halbayev, 1999: 216). 1937 ve 1938 yılında yoğunlaşan aydın katliamı sonrasında 1940 yılında Kiril alfabesine geçiş bir bakıma Türkistan süreli yayınında Ceditçilik hareketinin fiilen bitirilişi şeklinde değerlendirilebilir.

Sonuç

Türkistan'daki süreli yayın hayatı Rusların ilk işgal dönemi olan Çarlık döneminde başlamıştır. Taşkent merkezli kurulan Türkistan Genel Valiliği'nin resmi yayın organı olarak yayın hayatına başlayan *Turkestanskiye Vedomosti* (Türkistan Haberleri) adlı gazete Türkistan coğrafyasında (Özbekistan) yayınlanan ilk gazetedir. Bu gazetenin eki olarak çıkarılan ve o dönem Özbek dilinde yayınlanan Türkistan Vilayeti gazetesi de ilk Özbekçe gazete olmuştur. Çarlık idaresinin bölgeye tesisi için çıkarılan bu gazeteler Türkistan siyasi ve kültür hayatı için muzır olmakla birlikte daha sonra oluşacak olan milli matbuat hayatına temel teşkil etmiştir.

Rusya'nın siyasi ve askeri faaliyetleri ile ele geçirilen Türkistan coğrafyası Rusya topraklarında meydana gelen her gelişmeden etkilenir hale gelmiştir. 1905 Rus devrimi ve sonrasında ortaya çıkan meşrutiyet yönetimin getirdiği özgürlük ve serbestlik Türkistanlı aydınların yayın faaliyetlerine başlamasına sebep olmuştur. Çarlık idaresinin izni ile yerli aydınlar tarafından yayınlanmaya başlanan gazeteler ilk dönem milli matbuatı meydana getirmişlerdir. Siyasi gelişmelere bağlı olarak şekillenen Türkistan Süreli yayın hayatını başat siyasi gelişmeler dikkate alınarak dönemlere ayırmak gerekir. Çünkü dönemlerin dönüm noktası olan her bir siyasi olayın süreli yayın hayatına derin etkileri bulunmaktadır. Bu bağlamda ilk gazete olan *Terakki* gazetesinin çıktığı 1906 ile 1917 Ekim Devrim'i arasında yaşanan süreç kendi içindeki benzerlikler açısından bir dönemi ifade etmektedir. 1917 ile Buhara ve Hive hanlıklarının Sovyet idaresi tarafından ortadan kaldırıldığı 1920 yılı arasındaki süre ikinci dönemi meydana getirmektedir. Türkistan'ın 1924 yılında boy devletleri şeklinde parçalanarak Özbekistan SSC'nin kurulmasından, bu ülkedeki yazı dilinin Latin alfabesinden Kiril alfabesine geçirildiği 1940 yılı arasındaki süre üçüncü dönemi meydana getirmektedir. Birinci dönemde milli aydınların şekillendirdiği süreli yayın hayatı, 1917 devriminden sonra iki arada bir derede misali tereddütler ve ayrışmalar yaşamıştır. 1920 sonrasında ise Türkistan süreli yayını komünizmin yerli halka anlatılması için bir propaganda aracı görevi üstlenmiştir.

Bu dönemler içerisinde en kırılgan ve birbirlerine zıt yayınların yapıldığı dönem 1917-1920 arasındaki ikinci dönemdir. Bolşevik ihtilalinin yarattığı depremin enkazı altında kalan Türkistanlı aydınların Bolşevikler yolu ile kurtuluşa ulaşma umutları boşa çıkmıştır. Yaşan bu süreci süreli yayın hayatı üzerinden görmek mümkündür. Günümüzde bağımsızlığını kazanmış olan Özbekistan'daki aydınların bu dönem üzerinden çıkarımlar yapması dönemin sağlıklı tahlilinin yapılması ile mümkün olmaktadır. Çünkü Türkistan tarihinin yakın dönemi için çok kıymetli bilgiler içeren bu dönem süreli yayınları üzerinden tahlil edildiğinde, ister ak olsun ister kızıl olsun, Rusların bu coğrafyada meydana getirdiği dönüşüm ve işgal yöntemleri ayan beyan ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple bu yayınlar ile ilgili çalışmaların ve bu yayınlara ulaşma kolaylığının sağlanması Türkistan tarihi için önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

Telif Eserler

- ABDUAZİZOVA, Nazire (2008), *Milli Curnalistika Tarihi I*, Şark Neşriyatı, Taşkent.
- ASLAN, Zeki (2016), “Tarihçi ve Basın”, *Türk Basın Tarihi Uluslararası Sempozyumu 19-21 Ekim 2016 / Elazığ*, Cilt I, Haz. Merve UĞUR, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.
- AŞİROV, Tahir (2020), *Türkmen Basın ve Düşünce Tarihinde Türkmen İli Dergisi (1922-1924)*, Fenomen Yayıncılık, Ankara.
- AYNİ, Sadrettin (1926), *Buhara İnkılabı Tarihi İçin Materyaller*, SSSC Halklarının Merkezi Neşriyatı, Moskova.
- BALTAYEV, Hamidullah (2003), *Abdurauf Fitrat Tenlengen Eserler*, Cilt III, Maneviyat Neşri, Taşkent.
- GÜNDOĞDU, Abdullah (2018), “Türklerin Tanıklığında Rusya’da Devrim Süreci”, *100. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası*, Ed. Yunus KOÇ ve Mikail CENGİZ, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- HALBAYEV, S. (1999), “Ceditlerning Müstemleke Sovyet Tuzumi Devridaki Faaliyeti ve Tekdiri (1917-1930)”, *Ceditçilik: Islahat, Yengileş, Mustekillik ve Terakiyat İçin Kureş*, Taşkent Universitet Neşriyatı, 201-216.
- HASANOV, B. (1999), “Özbekistan’da Halk Talim Hamde Fen Sahasında Sovyet Siyaseti ve Millî Ziyahiler (20. Yıllar İkinci Yarı-50. Yıllar)”,

Ozbekistan Tarihining Dılzep Muammelerige Yengi Çizgiler, No:2, Şark Neşriyatı, Taşkent.

- HASANOV, Bahtiyar (2016), “Cedit Matbuatı Sahifeleride Turkistan Talim Meselelerining Yaratılışı”, *Cedit Marifetperverlik Hareketining Ğayevi Esasları*, Taşkent İslam Universititi Neşriyat Matbaa Birleşmesi, Taşkent.
- HATUNOĞLU, Nurettin (2015a), “Buhara’daki Ceditçilik Hareketi ve Yaş Buharahlılar”, *SÜTAD*, Güz.
- HATUNOĞLU, Nurettin (2015b), “Yaş Hiveliler Hareketi ve Hive Hanlığı’daki Siyasi Gelişmeler”, *Belleten*, LXXIX.285, Ağustos.
- HATUNOĞLU, Nurettin (2015c), “Yakın Dönem Türkistan Tarihi Yazımında Buhara Ahbarı Gazetesi’nin Yeri ve Önemi”, *I. Uluslararası Türklerde Tarih Bilinci ve Tarih Tazicılığı Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Ed. Nurettin HATUNOĞLU ve Canan KUŞ BÜYÜKTAŞ, Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları 2015.
- HAYİT, Baymirza (1995), *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadele Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara.
- KARA, Füsün (2002), “Harezmi (Hive) Halk Cumhuriyeti”, *Türkler*, Cilt 18, Ed. Hasan Celal GÜZEL, Kemal ÇİÇEK ve Salim KOCA, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1405-1412.
- KASIMOV, Begali, YUSUFOV, Şerif, DALİMOV, Uluğbek, RIZAYEV, Suhret, AHMEDOV, Suhret (2004), *Millî Oyğanış Devrı Ozbek Edebiyatı*, Maneviyat Neşriyatı, Taşkent.
- KERİMOV, Naim (2008), *XX Asr Edebiyatı Manzereleři*, Birinçi Kitap, Ozbekistan Neşriyatı, Taşkent.
- KÖSEOĞLU, Tülay (2019), “Hariçte Türkistan Millî Mücadelesinin Sesi: Yaş Türkistan Dergisi (1929-1939)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (TAED)*, 65, 2019, Erzurum.
- MURTAZAYEVA, P. H., EŞOV, B.C., YUSUFOV, H. E. (2015), *Ozbekistan Tarihi II*, Mirza Uluğbek Millî Universititi Neşriyatı, Taşkent.
- MURTAZAYEVA, R. H., ESHOV, B. J., ODİLOV, A.A. (2005), *Ozbekistan Tarihi*, Ozbekistan Respublikası Aliy ve Orta Mahsus Talim Vezirligi, Taşkent.
- ORZİYEV, Mahmut Zayniyevič (2020), *XIX Asr Ahır-XX asr Birinçi Çayregide Buharada Basmahane*, Neşriyat ve Matbuat İşi, Buhara Devlet Universititi Tarih Fenleri Boyıçe Felsefe Doktrını Disertetsiya Aftereferatı, Semerkand.

- ÖZTÜRK, Gülcennet (2016), “Türkistan’da Ceditçilik ve Basın Faaliyetleri”, *İletişim Çalışmaları Dergisi*, Sayı 1, Yıl 2.
- RAHMANOV, Kemal C. ve HAYİTOV, C. Ş. (2008), “Buhara’da Mahalli Matbuatning Vucutke Kelişi Tarihiden (XX asrning Birinçi Çaregi)” *Buhara Devlet Universititi İlmi Ahbaratı*, 3. San.
- RESULOV, A., İSAKBAYEV, A., NASREDDİNOVA, D. (2019), *Turkistan İctimai, Siyasi, Medeni Hayatında Tatarlar*, Turan-İkbal Neşriyatı, Taşkent.
- SAİD, Ziya (1974), *Ozbek Vaktli Matbuatı Tarihige Meteryaller (1870-1927)*, Redaktör C. NESRİDDİNOVA ve Gafur GULAM, Edebiyat ve Sanat Neşriyatı, Taşkent.
- SIMONOV, N. F. (1941), *Turkıstanda Bolşevistık Matbuat (1902-1907)*, Çev. R. BAYCANOV, OzFEN Neşriyatı, Taşkent.
- TOGAN, A. Zeki Velidi (1981), *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, Enderun Yayınları, İstanbul.
- USMANOV, Q. ve SODİQOV M. (2010), *Ozbekistan Tarihi*, Şark Neşriyatı, Taşkent.
- ZİYAYEV, Hamid (2001), *Ozbekistan Mustekıllığı İçün Kureşlerning Tarihi*, Şark Neşriyatı, Taşkent.

Ansiklopedik Eserler ve Gazeteler

- “Milli İttihad”, *Taşkent Ansiklopedisi*, Devlet İlmi Neşriyatı, 2009.
- “Neşirlik”, *Taşkent Ansiklopedisi*, Devlet İlmi Neşriyatı, 2009.
- Sovyet Özbekistan’ı Kitabı (1917-1927)*, Redaktör N. H. HAYDAROV, Ozbekistan CCR Devlet Kitap Peletesi, Taşkent 1976.
- Azat Buhara, 7 Ağustos 1924.
- Turkistan Vilayetinin Gazeti 12 Ocak 1884.